

РОЗДІЛ V. МУЗЕЙНА СПРАВА

УДК 37(09):379.822

В.В. Снагощенко

ДІЯЛЬНІСТЬ УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ МУЗЕЇВ В УКРАЇНІ У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядається діяльність університетських археологічних музеїв у ХІХ – на початку ХХ століття. Аналізуються форми, методи та особливості діяльності зазначених музеїв.

Ключові слова: музей, університет, колекція, статут, археологічні музеї.

Актуальність дослідження полягає в тому, що розбудова молодій незалежній державі багато в чому залежить від реалізації освоєння культурної спадщини народу, хранителями та популяризаторами якої є музеї. Діяльність університетських музеїв є важливим компонентом візуалізації навчально-виховного процесу. Тому сьогодні надзвичайно важливо вивчати досвід минулого щодо збереження й популяризації культурно-історичного надбання та використання у професійній підготовці майбутніх фахівців.

Проблема діяльності університетських музеїв висвітлювалась багатьма вітчизняними (І. Аврамова, С. Муравська [1], Ю. Омельченко, О. Караманов, Л. Казанцева, І. Карсим [10], Г. Мезенцева, О. Панчук [9], Л. Самойленко І. Самсакова, Г. Скрипник [2], І. Шидловський) та зарубіжними науковцями (М. Бурликіна [3; 4], С. Сотникова [8], К. Патцвал, Б. Столяров, П. Странсбері, В. Ходецький, Г. Уїллемсон, М. Юхневич).

Метою нашого дослідження є розширення й поглиблення знань про основні тенденції діяльності університетських археологічних музеїв України на початку ХХ ст., їх вплив на професійну підготовку майбутніх фахівців.

Накопичення колекцій, які використовувалися у навчальній та дослідницькій роботі, відбувалося вищими навчальними закладами паралельно з їхнім розвитком. Незважаючи на те, що окремі документально підтверджені колекції були сформовані в Києво-Могилянській академії та Львівському університеті часів Речі Посполитої, найбільший розквіт музеїв і збірок вищої школи відбувся в ХІХ столітті, причому на всіх українських територіях. Нормативно-правові документи як Російської, так і Австрійської імперій зобов'язували створення таких допоміжних підрозділів як необхідного знаряддя для забезпечення потреб студентів і викладачів [1].

На теренах підросійської України діяльність вузівських музеїв визначали Університетські Статути дореволюційної Росії (1804, 1835, 1863, 1884 рр.), які на законодавчому рівні забезпечували місце університетських музеїв у структурі вищого навчального закладу, обов'язковість їх створення як навчального та дослідницького центру для

студентів і таким чином здійснювали дієвий вплив на розвиток музейної мережі, її фінансування, матеріально-технічне та кадрове забезпечення.

Перший університет на українських землях доби Просвітництва було засновано в Харкові 1805 р., коли діяв перший Університетський Статут, який був найбільш прогресивним для розвитку музеїв, всебічно підтримуючи їх починання як в матеріальному, так і в моральному плані.

У 1807 р. в Харківському університеті було створено ряд кабінетів, зібрання яких інтенсивно збагачувались. З них виділились згодом самостійні музеї – археологічний, етнографічний, мінералогічний, геологічний та ін. Робота музею була регламентована низкою правил, затверджених Радою університету.

З метою поповнення музею експонатами Рада університету звернулася до директорів училищ підвідомчого навчального округу з проханням виявляти різні пам'ятки історії та старовини, закуповувати їх за університетські кошти та передавати до Ради університету. Таким чином почали надходити різні археологічні та етнографічні предмети. Завданням музею було дослідження того краю, культурним центром якого він був. Тому особлива увага приділялась зібранням пам'яток місцевої старовини, організовувалась низка наукових експедицій по Харківській губернії, в тому числі археологічних експедицій [2, с. 14].

У 1835 р. було відкрито Київський університет. А в 1836 р. з метою збереження предметів старовини, які входили до складу інших університетських зібрань, було відкрито Музей старожитностей (археологічний). Важлива роль у його становленні та розвитку належала професору Київського університету В. Антоновичу.

З початку ХІХ століття склались основні форми комплектування музеїв через зібрання колекцій в експедиціях, купівлю експонатів за державні кошти, пожертвування меценатів і колекціонерів, виготовлення предметів (моделі, споруди) у майстернях, створених при музеях, студентські роботи (дипломні проекти, копії творів мистецтва), обмінні фонди тощо.

Університетські музеї відразу добре фінансувалися із державної казни. Крім штатної, тобто обов'язкової суми (600 крб. в рік), для закупівлі цінних колекцій виділялись додаткові кошти, які часто набагато перевищували планові. Для започаткування перших колекцій виділялась сума в 2–3 тис. крб.

Але виділені кошти не могли в повній мірі забезпечити значні витрати музеїв. Своїм розвитком вони зобов'язані в значній мірі пожертвуванням людей, які були зацікавлені в просвіті народу, процвітанні країни [3, с. 47].

Пожертвування ніколи не залишались поза увагою: меценати удостоювалися уваги царствених осіб – цар вручав ордени, особисті подарунки у вигляді діамантових кілець,

золотих портсигарів, грошових винагород тощо. Жоден імператор не обійшов увагою університетські музеї, постійно роблячи різні подарунки, фінансуючи найбільш цінні колекції для придбання їх для музею [4].

В університетах використовувалися також моральні форми заохочення: музейні зали називалися ім'ям дарувальника, висилалися листи подяки, про усі пожертвування повідомлялося в періодичних виданнях, кількість дарувальників з кожним роком зростала. Ними ставали не лише заможні люди, але і селяни, ремісники, міщани, а також студенти. Так, зокрема, в Київському університеті, завдяки численним жертвуванням колекції археологічного музею швидко поповнювалися. Деякі викладачі проводили археологічні розкопки, матеріали яких передавалися до музею. Вже до 1884 р. колекція музею нараховувала 6546 пам'яток [3, с. 92].

Новий якісний етап у роботі університетського музею пов'язаний з Я.Я. Волошинським (1852–1865 рр.), який особливо ретельно відносився до підбору експонатів і їх наукового опрацювання. Він вперше поклав початок систематичному каталогу всіх колекцій Музею, склав опис експонатів на окремих карточках. Значну увагу він приділяв зібранню археологічних колекцій, що здійснювалось через тимчасовий комітет, організований в Київському університеті для «изыскания местных древностей» зі штатною сумою із державного казначейства в 428 крб. 55 коп. в рік. Я.Я. Волошинський справедливо вважав, що одним із найбільш достовірних історичних джерел є археологічний предмет, знайдений під час наукової експедиції. Сам факт опису музейних фондів та їх видання свідчив про перші кроки становлення зібрань музею на належну наукову основу [3, с. 127].

Збиральницька діяльність університетів особливо активізувалася після введення нового університетського Статуту (1835 р.), який уперше визначав обов'язковим створення Музею старожитностей, з виділенням суми в 2000 крб. на його утримання.

У ці роки серйозна увага приділялась створенню спеціальних бібліотек при музеях, зокрема, в Київському університеті археологічну бібліотеку було відкрито в 1839 р. При багатьох музеях проводились безкоштовні публічні лекції.

В університетських музеях колекції розподілялись на основну (експозиційну) і класну (навчальну). На базі музеїв проводились як наукові дослідження, так і навчальні заняття. Багаті фонди музею давали можливість проводити всі форми діяльності: навчальну, наукову, просвітницьку. В музеях працювали найбільш талановиті й творчі вчені, що позитивно впливало на рівень діяльності вузівських музеїв. Музейні матеріали слугували базовими при проведенні науково-дослідницької роботи [5].

Передбачалось залучити до роботи екскурсоводів, або як тоді говорили «чичероні, які пояснювали відвідувачам предмети Музею, не для «всякого зрозумілі». Інколи в якості екскурсоводів виступали студенти.

Музеї проводили наукові дослідження. Їх результа-

ти друкувались в університетських наукових періодичних виданнях, галузевих журналах. Частина музеїв видавала власні збірники.

Музеї намагались популяризувати свої колекції. Основна частина університетських музеїв була доступною для публіки, виділялись спеціальні дні і години для відвідувань. Вхід у музей був безкоштовний, тому більшість відвідувачів належала до нижчих прошарків суспільства [6].

Експозиції із задоволенням оглядали як імператори, так і селяни. В цьому проявлявся демократизм університетських музеїв (в Ермітаж пропускали, наприклад, тільки обраних осіб у фраках, академічні музеї були закладами практично закритого типу). З метою кращого огляду музею видавалися путівники.

З другої половини XIX століття в газетах навіть друкували спеціальні оголошення, що запрошували вільно відвідувати університетські музеї. До відвідувачів пред'являлись певні вимоги, зокрема, не дозволялось брати в руки із експозиції предмети. Верхній одяг і калоші здавались служителю при вході. Пояснення для публіки давали екскурсоводи.

Так, наприклад, в 1869 р. в «Университетских известиях» були надруковані правила для широкого кола відвідувачів музею Св. Володимира, де указувався час вільного відвідування музеїв сторонньою публікою – по четвергам з 15 до 17 год. взимку та з 15.00 до 18 влітку. Відвідувачів обслуговували швейцар і служитель, що слідкував за збереженістю музейних колекцій. Фахівці і студенти користувались музеєм в будь-який час [3, с. 98].

Керівництво музеями здійснювали такі знані вчені, як професори В.Б. Антонович, Д.І. Багалій, О.О. Потебня (16 років керував музеєм в Харківському університеті), Д.І. Каченовський, М.І. Петров, А.П. Богданов, В.С. Іконников та інші.

Прикладні й фундаментальні дослідження в університетах проводились, головним чином, на базі музеїв, де знаходився необхідний матеріал. Саме в стінах університетських музеїв формувались наукові школи й напрямки досліджень.

Крім завідуючих музеями в штаті числились й інші співробітники. Існувала гнучка система – при необхідності дозволялось збільшувати кількість співробітників. Перш ніж довірити вченому той чи інший музей, його відправляли на стажування за кордон в кращі музеї Європи. В закордонні відрядження з метою вивчення досвіду роботи виїжджали не тільки керівники музеїв, але й рядові співробітники [7].

Університетські музеї брали активну участь не тільки у всеросійських археологічних виставках, але й у міжнародних. Завдяки цим виставкам, інтенсивній науковій роботі, музеї отримували міжнародне визнання. Зарубіжні фахівці приїжджали працювати з фондовим матеріалом, знайомитись з матеріалами експозицій.

Матеріально-технічна база музеїв була досить забезпеченою. Основна частина музеїв розміщувалась в окремих

аудиторіях, мала декілька залів, оформлення низки музеїв відповідало розміщенням матеріалам. Виготовлялось експозиційне обладнання, передбачались різні вітрини напільні, пристінні, ті що крутилися на осі тощо [8, с. 72].

Часто на університетські музеї покладалась відповідальність за проведення Археологічних з'їздів, при яких обов'язково формувались виставки (Київ, Одеса, та ін.).

В період підготовки до III Археологічного з'їзду (Київ, 1874 р.) формувалась виставка старожитностей, в основі якої були університетські матеріали (музей древностей завідувач професор В.Б. Антонович). Після закінчення виставки багато експонатів пожертвували предмети в Музей древностей (114 прим.). В 1884 р. зібрання старожитностей нараховувало 6548 примірників. Серед них виділялись колекції із язичницьких гробниць IX–X століття (дарунок Марра), із гробниць горної Осетії (від К.І. Ольшевського), скарб давніх золотих і срібних предметів із садиби І.М. Лескова тощо. Багаті фонди Музею приваблювали не тільки допитливу публіку, але і науковців, фахівців із зарубіжних країн (Франція, Данія, Румунія, Індія) [7].

На базі матеріалів виставки, присвяченій XII Археологічному з'їзду (Харків, 1902 р.), було створено музей етнографії Харківського університету (завідувач професор М. Сумцов) [2, с. 25].

Археологічні колекції, головним чином релігійного значення, формувались при музеях духовних академій. Найбільш яскраво є діяльність Церковно-археологічного музею при Київській духовній академії і його наукового товариства. Ідея їх створення виникла напередодні I Археологічного з'їзду (1869 р.). Відповідно до Статуту духовних академій в вузі почали викладати церковну археологію і було надано право організовувати наукові товариства для розробки і видання джерел християнського віроучіння, пам'яток і матеріалів, що відносилися до історії і сучасного стану церкви. Музей було створено для наукової розробки і успішного викладання церковної археології і для наукового збереження церковної старовини.

Церковно-археологічний музей Київської духовної академії демонстрував експонати з різних галузей духовної археології. Перевага надавалась автентичним речам, в певних випадках доводилось використовувати добре виконані копії.

Музей мав мовні пам'ятки і писемності, мистецькі та художні предмети церковної давнини. Було організовано такі відділи: а) рукописів і різних рукописних актів; б) стародруків і гравюри; в) архітектури церковної (фрагменти, світлини); г) живопису і скульптури; д) різноманітної церковної утварі. Комплектування фондів відбувалось за рахунок пожертвувань, купівлі, обміну, археологічних розкопок.

На базі колекцій проводилась напружена науково-дослідницька робота. Церковно-археологічний музей систематизував свої фонди, готував і видавав каталоги, різноманітні вказівники, путівники, описи колекцій. З 1874 р. розпочався систематичний опис відділів, колекцій і окре-

мих предметів. З 1875 р. в «Трудах Киевской духовной академии» друкувався хронологічний каталог предметів, що поступали до фондів, під назвою «Известия церковно-археологического общества». Завідувач музею – професор Микола Іванович Петров (1840–1921 рр.). Щорічно музей відвідувало понад 500 осіб (крім студентів і фахівців) [9].

Музеї розвивались і в Західній Україні. Біля джерел формування музею Ставропігійського інституту також стояв відомий археолог, історик, професор Львівського університету Ісидор Шараневич. Основою музейної колекції стали матеріали з археологічних досліджень діячів Ставропігії. Музей розпочав свою діяльність у 1888 р. Основна частина експонатів походила з околиць Галича, проте були й приватні колекції. Ставропігійський інститут завдяки успішним археологічним дослідженням Шараневича і Петрушевича значно поповнював колекції музею.

Формування археологічних колекцій у Львівському університеті короля Яна Казимира почалося 1893 р., коли завдяки зусиллям професора класичної філології Людвіка Цвиклінського був створений Археологічний кабінет, який фінансувався за рахунок урядових дотацій і приватних пожертвувань. Тоді експозиція складалася з оригіналів, копій, фотографій і малюнків пам'яток античного мистецтва, а також колекцій (близько півтори тисячі знахідок) з розкопок професора Ісидора Шараневича [10].

Сприятливі умови для розвитку університетських музеїв на теренах підросійської України завершуються з установленням радянської влади. Університетські музеї або зникли взагалі, або перетворилися в знаряддя ідеологічної, агітаційної та громадської роботи.

Отже, досвід створення дореволюційних університетських музеїв є надзвичайно цінним і в наш час. Вони, як показують результати нашого дослідження, завжди прагнули до пошуку і впровадження нових форм роботи. Різні проекти щодо удосконалення музейної діяльності публікувалися в журналах, виносилися на загальне обговорення. Вони виявляли глибокий професіоналізм, багатство функцій, високий рівень організації науково-дослідної, науково-фондової, науково-експозиційної та культурно-просвітницької діяльності, впливали на інтелектуальний розвиток і освіту студентів, формування наукової думки, поширення культури, освіти широких верств суспільства. Вони сприяли розвитку музейної справи в країні, здійснювали своєрідну профорієнтаційну діяльність, залучаючи в свої стіни школярів, розробляючи спеціальний цикл екскурсій з ігровими елементами. По суті, саме університетські музеї формували державну музейну політику. Найбільш відомі вузівські музеї сформувалися в Києві, Харкові, Одесі.

Важливою особливістю українських музеїв того часу був їх тісний зв'язок із національно-культурним та краєзнавчим рухом, рівнем і потребами розвитку вітчизняної науки. Через відсутність в Україні того періоду державних наукових інституцій (академій наук, науково-дослідних інститутів) саме музеї разом із провідними

навчальними закладами значною мірою перебирали на себе роль своєрідних наукових і культурно-освітніх центрів, навколо яких концентрувалися прогресивні суспільні діячі, які уособлювали в собі інтелектуальний і духовний потенціал нації.

Перспективними, на наш погляд, є дослідження діяльності університетських музеїв різних профілів, їх наукова діяльність.

ПОСИЛАННЯ

1. Муравська С.В. Музеї та колекції вищих навчальних закладів на українських землях (кінець XVII – початок XX ст.). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://C:/Users/Alex/Downloads/a_s_%20\(1\).pdf](http://C:/Users/Alex/Downloads/a_s_%20(1).pdf).
2. Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. – К.: Наукова думка, 1989. – 304 с.
3. Бурлыкина М.И. Музеи высших учебных заведений дореволюционной России / М.И. Бурлыкина. – Сыктывкар, 2000. – 238 с.
4. Бурлыкина М.И. Университетский музей в научно-образовательном процессе: история и современность (XVIII–XX вв.) // Музейные фонды и экспозиции в научно-образовательном процессе: матер. Всерос. науч. конф., (Томск, 18–20 марта 2002 г.). – Томск, 2002. – С. 52–59.
5. Редин Е.К. Музей изящных искусств и древностей Императорского Харьковского университета (1805–1905). К истории Харьковского университета / Е.К. Редин. – Х.: Паровая типография М. Зильберг и С-вья, 1904. – 64 с.
6. Маркевич А.И. 25-летие Императорского Новороссийского университета / А.И. Маркевич. – Одесса, 1890. – С. 613–614.
7. Энциклопедический словарь. Т. 22: Опека-Оутсайдер / [изд.: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон]; под. ред. И.Е. Андреевского. – СПб., 1897. – 480 с.
8. Сотникова С.И. Музеология М.: Дрофа, 2004. – 190 с.
9. Панчук О. Заснування церковно-археологічних музеїв при духовних Академіях і у єпархіях в Україні: ідея, витоки, роль М.І. Петрова. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://C:/Users/Alex/Downloads/VKNU_Ist_2016_4_11.pdf.
10. Карсим І. Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії (1872–1923). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pravoslavnye.org.ua/index.php?r_type=article&action=fullinfo&id=6269.

Снагощенко В.В. Деятельность университетских археологических музеев в Украине в XIX – начале XX века

В статье рассматривается деятельность университетских археологических музеев в XIX – в начале XX века. Анализируются формы, методы и особенности деятельности указанных музеев.

Ключевые слова: музей, университет, коллекция, устав, археологические музеи.

Snahoschenko V.V. The activities of university archaeological museums in Ukraine in the nineteenth and early twentieth centuries

The article deals with the activities of university archaeological museums in the nineteenth and early twentieth centuries. The forms, methods and peculiarities of the activity of these museums are analyzed.

Key words: museum, university, collection, statute, archaeological museums.

12.03.2019 р.

УДК 929:908(477.51)

Д.М. Федусь

МУЗЕЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕТРА МИХАЙЛОВИЧА ДОБРОВОЛЬСЬКОГО

У статті зроблена спроба проаналізувати діяльність видатного історика та музеєзнавця, голови Чернігівської архівної комісії Петра Михайловича Добровольського (1871–1910).

Ключові слова: Добровольський П.М., Чернігівська архівна комісія, археологічний з'їзд, історичний музей, музеєзнавство.

Музейна справа на Чернігівщині активно почала розвиватися в кінці XIX – на початку XX ст. В 1896 році було створено Вчену архівну комісію, яка займалась архівними та музейними справами.

У 1902 р. правителем справ комісії було призначено Петра Михайловича Добровольського. Він присвятив життя розвитку музейної справи та краєзнавства Чернігівщини, автор численних наукових публікацій.

Видатний науковець народився 16 січня 1871 р. в селі Яриловичі Городнянського повіту. Освіту отримав в духовній семінарії, потім в духовній консисторії [2, с. 26]. Під час служби в консисторії Петро Михайлович знайшов справу свого життя, якій віддався всією душею – дослідження місцевих історично-церковних пам'яток.

Вивченням життя та діяльності вченого займалися Коваленко О.Б. [19], Войцехівська І.Н. [6], Верзилов А.В. [3]. Деякі аспекти діяльності П.М. Добровольського як гласного Чернігівської міської Думи знайшли відображення у працях Демченко Т.П. [9], Рахно О.Я [18]. Певні згадки про його археологічну діяльність надані у працях Ясновської Л.В. [21], Черненко О.Є. [20]. Але ґрунтовної праці, присвяченої музеєзнавчій роботі Петра Добровольського, поки не видано. У даній статті зроблено спробу ліквідувати цю прогалину.

Мета дослідження полягає у всебічному вивченні наукової діяльності П.М. Добровольського, так як багато з його музеєзнавчих праць, що зберігаються в архівах та музейних фондах України, ще й досі не опрацьовані.

Саме Добровольський одним із перших в Чернігівській архівній комісії заявив, що необхідно вивчати не тільки історію міст, але й малих сіл та містечок. Цю думку він виголосив на засіданні комісії 28 січня 1905 року у своїй промові «Старовина Чернігівського повіту» [7, с. 13] Вчений наголосив, що по справам комісії він відвідав майже всі селища Чернігівщини і знайшов у них багато рідкісних книг і пам'яток, з яких можна створити нову музейну колекцію.

Як доказ Петро Михайлович представив деякі свої знахідки, серед яких була скатертина гетьмана Скоропадського, знайдена в селі Андріївка у Анни Семенівни Садовської [8, с. 420].

Також вчений надав Євангеліє XII століття, що збереглося в Георгіївській церкві села Бобровиця, та багато інших знахідок. Члени архівної комісії в цей же день написали листа єпископу Чернігівському та Ніжинському Антонію з проханням передати Євангеліє до колекції